בעיות יסוד בהיסטוריה היהודית

ש. ד. גויטיין

ירושלים—פרינסטון

בעיות היסוד בהיסטוריה היהודית העומדות לדיון בהרצאה זו מקורן בחקר הגניזה הקהירית, כלומר בעיקר בתולדותיהם של הישובים היהודיים בארצות האיסלאם במאות העשירית ועד השלוש-עשרה. בעיות אלה נתלבנו וקיבלו משמעות מתוך השוואה מתמדת לא רק עם ההיסטוריה האיסלאמית והאירופית של אותה תקופה, אלא גם עם זו של קיבוצים יהודיים אחרים בתקופות אחרות וכמובן בזמן ההוא. למשל, כשאני מוצא את העובדה המתמיהה, שבמאה האחת-עשרה היו קשרי תרבות וסיוע אמיצים למדי בין יהודי ארצות האיסלאם לבין אלה שבאירופה, אך לא נמצאו ביניהם קשרי כלכלה ומסחר כלל, אני מחפש תקופות, שהיו בהן תופעות דומות, או, להיפך, תקופה, שבה שימשו קשרי כלכלה מנוף להתפתחויות בשטח התרבות. כיוצא בזה, התופעה המעציבה של הכשלון החרוץ של החסידות המזרחית מטעמם של רבנו אברהם החסיד ורבנו אברהם הנגיד בן הרמב״ם, שעקבותיה נודעו בגניזה, מקבלת משמעות כלל-ישראלית, אם שמים כנגדה את ההצלחה הגמורה של הקבלה, שצמחה במערב ושסופה היה להרשים רישומה על האומה כולה. כללו של דבר, נקודת המוצא של דיון זה היא הגניזה הקהירית, אך שדה-החזות שלו היא ההיסטוריה היהודית על כל גילויה.

השאלה הראשונה הנראית לי ראויה לדיון, אפשר לנסחה כך: המשך נסתר של תופעה אחת, או שתי תופעות נפרדות הדומות זו לזו מפני שהתהוו במסיבות דומות. למשל, אם נמצא תופעה חשובה בחברה היהודית בימי האיסלאם, נאמר במאות העשירית והאחת-עשרה, ואחרת, דומה לה, בתקופה הרומאית, נאמר בשנים 200—300 לאחר ספירתם, אך לא נמצא ידיעות ברורות רבות עליה בין שני הזמנים האלה, יש כאן אפשרויות שונות של הסבר: או קשר ישיר, אך פחות או יותר סמוי מן העין, ומסתמא, חיים עצמיים של החברה היהודית, או — שני ענינים נפרדים, שאין ביניהם השתלשלות היסטורית, אלא שגורמי חוץ שונים פעלו בשתי התקופות בתוצאות דומות.

אסביר הדבר בדוגמה יסודית ביותר. בשנת 1957 פרסמתי ב Journal of World History מאמר בשם The Rise of Middle Eastern Bourgeosie in Early Islamic Times, הנכלל גם בספרי Studies in Islamic History and Institutions, ליידן 1966 (הדפסה שניה 1968). באותו מאמר, שמצא הד ניכר בחוגי חוקרי האיסלאם, ציינתי בקיצור, שהמהפכה החברתית, שבאה על המזרח הקרוב בעקב התפשטות האיסלאם, הטביעה את חותמה גם על האוכלוסיה שלא היתה מוסלימית, למשל, היהודים. בשעה שבתלמודים עדיין מופיעים היהודים במידה מרובה כעובדי אדמה, הרי במאה האחת-עשרה, כאשר יש בידינו ידיעות רבות, מפורטות ומהימנות,

הם עם של בעלי־מלאכה, של סוחרים ושל בעלי מקצועות חופשיים וביחוד רופאים ורוקחים.

ועתה, מן המפורסמות הוא שהסוחר המשכיל, שקשה לעתים להבדילו מן החכם המכתת רגליו לבקשת חכמה וממנן נסיעותיו במסחר, היה הנושא האופייני של התרבות המוסלימית בתקופת פריחתה. אותו צירוף של מסחר־תעבורה ותעבורת־חכמה, של תלמיד חכם וסוחר־סיטונאי, היה מצוי בחברה היהודית החל במאה העשירית, כפי שיוצא בעליל מעדותה העשירה של הגניזה. הדוגמה המפורסמת ביותר היא זו של ר׳ נהראי בן נסים, איש קירואן, שהיה פעיל במצרים ובארץ ישראל במשך חמישים שנה לפחות (1045—1096, לפי החומר הידוע עד עתה). הגניזה שמרה למעלה מ300 מסמכים עליו המעידים לא רק על מסחרו הבין־לאומי הענף ועל בנקאות רבת הצדדים שניהל, אלא מלמדים, שהיה נושא התואר הנדיר ׳גדול הישיבה׳, ושימש שנים רבות כדיין במצרים וגם כ׳רב׳, שפנו אליו בבקשת תשובות ופסקי־דינים. מחמת ריבוי החומר עליו, נהירה לנו ביותר דמותו של נהראי בן נסים, אך כיוצא בו סוחרים שהיו תלמידי חכמים ומנהיגי ציבור אנו מוצאים בגניזה בארצות ובמסיבות שונות ביותר, מספרד ועד הודו. מן הספרות אנו יודעים שגם שמואל הנגיד התחיל כך. ותמהני, אם רבנו חננאל בן חושיאל, גדול חכמי קירואן בשעתו, לא היה מאותו סוג, שהרי לפי ספר הקבלה של ר׳ אברהם בן דויד היו לו תשע בנות, ובכל זאת הניח אחריו במותו עשרת אלפים דינרים (ששוים הממשי בימים ההם היה כמו מיליון דולר כיום). מותרות כאלה כתשע בנות (שבוודאי השיא רובן או כולן בחייו) ומיליון דולר אין אדם עשוי לאגור ממתנות כבוד או ממשכורת. זאת ועוד, ממסמך אחד משנת 1040 (שעדיין לא ראה אור) לומדים אנו, שקומה אחת בבית בעיר קירואן שנקרא על שמו (או שהיה שלו או שדר בו מקודם) היתה שוה 295 דינרים, מחיר נכבד מאד בעד דירה בקומה אחת.

העובדה, שצירוף זה של סוחר ותלמיד חכם מצוי באיסלאם וביהדות בעת אחת מקרבת את ההשערה, שהחברה היהודית הושפעה בענין זה מסביבתה המוסלימית. אך מה נעשה ואותה תופעה או הדומה לה, היתה מצויה בקרב העם היהודי באחת התקופות המכריעות ביותר של תולדותיו: בתקופת חתימת המשנה ותחילת צמיחתן של ישיבות בבל. ׳רבי חייא רבא ור׳ שמעון ברבי (ורבי שמעון בן גמליאל) היו עסוקים בפרגמטיה במיטכסים בהדא צור׳ (בראשית רבא, ע״ז,ב, אלבק 910—911). במלים אחרות, רבי חייא רבא, דודו של רב, עשה שותפות עם בנו של רבי יהודה הנשיא במסחר של מיטכסין, כלומר משי. המשי בימים ההם בא מארץ סין, בדרך הודו והים או בדרך מרכז אסיה, אל ארץ נהרים, עראק היום, ומשם, אנו רואים, רבי חייא רבא הביאו אל צור, הנמל, שהפיץ הסחורה בארצות הים התיכון. בן־אחיו של ר׳ חייא, רב, גם הוא היה איש עסקים, שהרי היה שומר גנזיו של דודו חייא, כשזה היה במסעותיו (ב״ק צט,ב, סוף העמוד, עי׳ רש״י שם), הוא נתמנה לאגורנומוס, למשגיח על השוקים מטעם ריש־גלותא, היה לו עסק בבעיה הקשה של קביעת שערים (ירושלמי ב״ב, ה,ה) והוא משיא עצות מסחריות מפורסמות לבנו אייבו (ב״מ, מב,א). זה בנוגע לרב, מיסדה של ישיבת סורא. אך גם ביתו של שמואל, מיסדה של ישיבת נהרדעא, היה קשור במסחר של משי, ואפילו עצם שמו יש לו זיקה לענין. שהרי פעם אחת הזמין רבי יהודה בן בתירא, ראש ישיבת נציבין, מטכסא, כלומר משי, אצל

אבא, אביו של שמואל, אך לא קנה. אלא שאבא הניח הסחורה אצלו, כי דיבורו של בן בתירא היה נאמן עליו כממונם של אחרים. על כך בירכו בן בתירא, שיהיה לו בן כשמואל הרמתי, שנאמר עליו: ׳וידע כל ישראל כי נאמן שמואל׳. הרי מצינו, שמיסדיהם של שלוש ישיבותיה של בבל: נציבין, סורא ונהרדעא, היתה להם זיקה במסחר הבין־לאומי הגדול של אותם ימים. ואם, לפי סיפורי התלמוד, שלושת גדולים אלה, רבי יהודה בן בתירא, רב, ושמואל, נמצאו במשך זמן ממושך בארץ־ישראל, נוכל להניח כקרוב לוודאי, שכלכלו מסעותיהם במסחר זה. רבי אבא, אחד מגדולי האמוראים של הדור השלישי, עסק גם הוא במיטכסא, ומסחר משי זה הביאו מבבל אל ערי הנמל צור ועכו. ומי יודע, שמא גידולו העצום של המסחר הבין־לאומי באותה עת והשתתפות היהודים בו היה אחד הגורמים הראשיים לצמיחתם של מרכזי התורה בבבל, מפני שהוא יצר את התנאים הכלכליים לכיתות רגליים סדיר בין ארץ ישראל לבין ארץ שני הנהרות.

אם נחזור אחורנית בשלוש מאות שנה, מוצאים אנו סוחר יהודי בשם חנניה, שקירב לבו של המלך איזטיס מארץ אדיאביני־חדיב אל היהדות בהיות שניהם בעיר על יד המפרץ הפרסי, כלומר שוב אנו מוצאים יהודי מלומד העסוק במסחר בין לאומי. על מצב דברים זה יש בידינו ידיעה חשובה גם ממקור נוצרי. בספר הסורי על מעשי השליח אדיי נאמר, שגם יהודים בקיאים בתורה ובנביאים, שסחרו במשי, קיבלו את הנצרות בעיר אידיסה (שהיתה סמוכה לנציבין, עירו של בן בתירא. שלוש המובאות האחרונות בספרו של יעקב נוסנר, תולדות היהודים בבבל, כרך א, עמ׳ 88—89).

הסימן המובהק לכלליות התופעה של חכם סוחר במאה השלישית לאחר ספירתם הוא שאנו מוצאים התנגדות לה. אמר רבי יוחנן: ׳ולא מעבר לים היא: (התורה) לא תמצא לא בסחרנים ולא בתגרים׳ (עירובין נה,א). כנגד רבי יצחק הארץ־ישראלי, שירד לבבל למשך תקופה, או תקופות ארוכות, ושאמר: ׳לעולם ישליש אדם מעותיו, שליש בקרקע, שליש בפרקמטיה, ושליש תחת ידו׳, כלומר במזומנים (ב״מ, מב,א), אמר רבי יוחנן הארץ־ישראלי הקנאי: ׳שיהו נכסיך משולשין, שליש בתבואה, שליש בזיתים, ושליש בגפנים׳ (ב״מ קז,א).

כל הפרטים האלה שהבאתי כאן ידועים מזמן וקל למצוא אותם ואחרים כיוצא בהם, בספרי השימוש המצויים. אך הם מקבלים משמעות חדשה, כאשר שמים אותם למול העובדות המפורטות והמהימנות הבאות אלינו מן הגניזה הקהירית על חכמי ישראל הסוחרים, שהיו מפלסים מדברות וירדו ימים. מרובות הידיעות בתלמודים על חכמים, שכיתתו רגליהם מבבל לארץ ישראל ומן הארץ לבבל ולהרבה ארצות אחרות, אך זעומה האינפורמציה הישירה, איך מימנו החכמים את נסיעותיהם אלה. ואל נא נשכח, שנסיעות בימים ההם לא היו זולות ביחס מן הנסיעות כיום. כי המסעות היו ארוכים, אדם ובהמה היו זקוקים לאוכל וללינה בדרך, ההגנה על הנוסעים בפני שודדים וחיות רעות היתה ביוקר וכך היו המכסים ושאר ההיטלים.

מצד אחר, מראשית האיסלאם, כלומר התקופה שלפני הגניזה הקהירית, יש פרטים חשובים על יהודים בעלי עסקים גדולים, אך לא פורש בדרך כלל, אם היתה להם יד גם בידיעת התורה. כאן אפוא בקעה לחוקרים צעירים להתגדר בה. נראה לי, שמחקר מדוקדק בספרות התלמודית והגאונית מזה ובמקורות המוסלמיים מזה עשוי

לגשור גשר בין הידיעות החשובות מראשיתו של המרכז בבבל לבין הידוע מן הגניזה הקהירית. מכל מקום נראה לנו, שאין לנו רשות לפסוק מראש, שהצירוף הזה של תלמיד־חכם ואיש עסקים נתחדש בחברה היהודית אך ורק בהשפעת האיסלאם, אם כי לפי טבע הדברים ברור שתמיד היו השפעות זרות. שהרי תופעה חברתית זו קשורה במסחר הבין־לאומי. ידועים לנו חכמי יוון, שסחרו את הארצות בבקשת דעת ורווחים (ואולי אפלטון היה אחד מהם). ואולם כיתות־רגליים לשם לימוד תורה היה כל כך נפוץ בישראל בתקופה שלפני האיסלאם, שאנו מחוייבים לראות בו תופעה יהודית מקורית וכל שעלינו לחקור הוא מה היה בסיסו הכלכלי.

בעיה זו של התפתחות פנימית או השפעה זרה עומדת בחריפות יתרה בשטח של החיים הציבוריים וארגונם. דנתי במחקרים שונים בשאלות אלה לאור ממצאים חדשים מן הגניזה הקהירית, ביחוד בשאלת הנגידות והגאונות מזה, והקהילה המקומית ובית־הכנסת מזה. לפני שנים אחדות פרסם גם א. אשתור מאמר מקיף על הנושא, מבוסס כולו על חומר מן הגניזה, ובחודש מאי בשנה זו מסרתי לדפוס את הכרך השני של ספרי ״חברה ים־תיכונית״, הנושא את השם המשנה The Community, כרך בעל 1078 עמודים במכונת כתיבה המוקדש כולו לשאלות ארגון הציבור ופעולות ארגון זה. היקף זה של הכרך, שאינו אלא תמצית שבתמצית, מראה מה רב החומר בגניזה על שאלות אלה. ואולם גם העניינים המסובכים ביותר ניתנים לצמצום במלים מועטות. אפשר איפוא לסכם ולומר כי ההיסטוריוגראפיה היהודית, שדנה במצב היהודים בארצות האיסלאם הסיקה מסקנות הצריכות עיון ויש לנסות להעמיד כאן את הדברים על אמיתותם.

ראשית דבר: המדינה המוסלימית לא התערבה בחיים הציבוריים של יהודים ונוצרים, אלא אם כן נתבקשה לכך, כי גם באוכלוסיה המוסלמית היא לא טיפלה טיפול מעמיק. כלפי פנים עסקה המדינה המוסלימית בעיקר בשני דברים: בגביית מסים ולשם כך בהחזקת סדר. כל השאר: חינוך והשכלה, דאגה ליתומים ואלמנות, חולים וזקנים וכו׳, ואפילו הספקת מים וכיוצא בה, כלומר כל השירותים הציבוריים (לפי תפיסתנו) היו ענין לצדקה אישית (מצוה, שחלה כמובן גם על המושל). כמה התפלספו חכמינו בענין הנגידות: תיכף משעלה מושל מוסלימי לגדולה הוא ביקש לעשות היהודים שהיו תחת שלטונו בלתי תלויים מראש הגולה שישב בבגדד. בתפיסה זו יש אי הבנה גם במהותה של המדינה המוסלימית וגם בטיבם של ראש הגולה ושל הנגיד.

בשעה שהגניזה מרימה את המסך שהסתיר את ההיסטוריה היהודית במשך מאות בשנים, אנו רואים, שהכוח השליט בציבוריות היהודית התרכז בישיבה. ראש הגולה מאן דכר שמיה?! זכרו כמעט שאינו בא בתעודות העתיקות. הישיבה לא היתה בעיקרה מוסד חינוכי. סטודנטים לא היו מותרים לבוא בה. היא היתה מעין צירוף של בית־דין, אקדמיה ופרלאמנט ושימשה כמועצה רוחנית וציבורית עליונה של כלל האומה. הישיבה הכריעה בכל השאלות העיוניות והמעשיות של הלכה ומשפט. הדיינים, החזנים והשוחטים בכל אתר ואתר נתמנו על ידי ראש הישיבה, וראשי הציבור הפרנסים (כלומר הפקידים הממונים על עסקי צדקה) ונאמני בית־דין היו כפופים לאישורו. מכיון שכך, מכיון שראש הישיבה (ראס אלמתיבה בערבית) היוה חלק מן המנגנון הממלכתי, הוא מצדו היה זקוק לאישור המושל. ספריית דרופסי קוליג׳

בפילדלפיה שמרה מיסמך ערבי יקר מאד המפרט זכויותיו וסמכויותיו של ראש הישיבה. העתק נקי מן המיסמך ההוא היה יעוד להמסר לחליף הפאטימי יחד עם הבקשה לאשר מינויו של ראש הישיבה החדש. (אני מקוה לפרסם מיסמך זה בספר שד״ר, ארץ־ישראל י׳, יחד עם חומר ערבי אחר מן הגניזה על הגאונות הארץ־ישראלית.)

המיסמך הזה יקר כל כך מפני שהוא שופך אור גם על מוסד הנגידות. כי הזכויות המפורטות כאן ביחס לראש הישיבה דומות בהרבה לאלה שמחברים מוסלימים מונים כמגיעים לראש היהודים במצרים שלוש מאות שנים לאחר מכן. ואמנם היה קשר בין שתי משרות אלה.

מהי הנגידות?

רבה היתה המבוכה בשאלה זו ורבות ההכללות שאין להן יסוד. מעיקרא נגיד היה תואר, לא משרה, והוא ניתן בתוך הישיבה עצמה בעיר בגדד. אחר כך הוענק לשנים או שלושה מנהיגי ציבור בארץ אפריקה (תוניסיה כיום), לשנים בספרד, לאחדים בתימן (כתבתי על ׳נגידי ארץ תימן׳ בקובץ ׳בואי תימן׳, שיצא לאור ע״י מר יהודה רצהבי). וכן נמצא בסוריה, ובעיקר במצרים. שם מוצאים אותו לראשונה בשליש האחרון של המאה האחת־עשרה אצל האחים יהודה ומבורך בני סעדיה הרופא, ואולם רק מאז כהונתו של רבנו אברהם בן הרמב״ם בתחילת המאה השלוש־עשרה קיבל התואר ״נגיד״ את המשמעות הקבועה של ראש היהודים בארץ מצרים.

מאימתי אנו מוצאים ראש יהודים רשמי במצרים הממנה דיינים ומכריע אף בעניני דת? מזמן שהתפוררה הישיבה הירושלמית, הן מחמת מחלוקת פנימית, והן, ואולי בעיקר, מחמת פיזור חבריה. לאחר כיבוש ירושלים בידי התורכמנים, שהחריב את הארץ, החל בשנת 1071, מוצאים אנו חברי הישיבה בערים צור, דמשק, בניאס ואחרות. הנגידות, או, ביתר דיוק, ראשות היהודים במצרים, מילאה את החלל הריק, שנוצר עם התרופפותה והיעלמה של הישיבה. התהליך הזה של יצירת מרכזים מקומיים היה בעיקרו פנימי. השלטונות היו גורם מסייע, לא יוזם.

המיסד הממשי של הנגידות במצרים היה מבורך בן סעדיה, רופאו, יועצו, ומקורבו של אלמלך אלאפדל, משנה המלך הגדול של האימפריה הפאטימית. מזמנו אנו מוצאים, שהתעודות של בתי הדין אינן עוד בשם הישיבה, אלא בשמו, והוא הוא הפוסק, אפילו בעסקי פולחן. וכן מצאתי לפני ימים אחדים בספריית הבודליאן באוקספורד מכתב המספר, שהסולטאן אבן אלנענאע (הוא איוב בן תמים הזירי) בסיציליה מינה אדם בשם זכאר בן עמאר כנגיד על היהודים, ושאותו זכאר ניהל גם רוב עסקי הסולטאן (בערך בשנת 1064). טבעי, שהציבור היהודי שאף לכך, שהממונה עליו יהיה אדם בעל השפעה בחצר המלוכה. אך אופי הנגידות היה שונה ממקום למקום. הנגיד בתוניסיה מעולם לא היתה לו העמדה הדתית שהיתה למבורך בן סעדיה ולראשי היהודים במצרים, שבאו אחריו. והטעם, שמשרתו של מבורך באה במקום זו של ראש הישיבה, ואילו בקירואן שבתוניסיה, מחמת גדולת חכמיה, היה בית הדין הסמכות הדתית הגבוהה ביותר בעיר.

כללו של דבר: הארגון הפנימי של הציבוריות היהודית יש להתיחס אליו כאל חלק ממנגנון המדינה המוסלימית. אך אין זאת אומרת, שהמדינה המוסלימית יצרה אותו. אדרבא. בבואנו לדון על השפעה מוסלימית, עלינו לשאול תמיד: כלום היו באיסלאם מוסדות ציבוריים דוגמת אלה שאנו מוצאים בחברה היהודית? והתשובה

היא, שאין באיסלאם לא ישיבה, ולא קהילה, ולא בית־דין. אבסורד הוא לומר, שהשלטון המוסלמי הוא שיצר את הקהילה היהודית המקומית, מפני שהיה נוח לו יותר לטפל בגוף ציבורי אחד במקום כל בית כנסת לחוד. המקורות מלמדים אותנו, שהמושלים תמכו בפירוד לא פחות, ואולי יותר, מאשר באיחוד. והעיקר, מאות רבות של מיסמכים מלמדים אותנו, שהקהילה המקומית טיפלה בעיקר בשירותים הסוציאליים, כלומר בדיוק באותו שטח, שכפי שראינו, שהיה מחוץ לתחום פעולתה הרגילה של המדינה המוסלימית. החברה היהודית, כמו הנוצרית, הידמתה לסביבתה המוסלימית בלשונה, בנוהגיה החברתיים וכמובן בכלכלתה. בארגונה הציבורי היא חיתה במידה מרובה חייה היא.